

**ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМ. Г.С.КОСТЮКА
АПН УКРАЇНИ**

Питлюк-Смерчинська Олександра Дмитрівна

УДК 159.923.2

**Особистісні зміни
в умовах позбавлення волі**

19.00. 01 - загальна психологія, історія психології

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України

Науковий керівник: – доктор соціологічних наук, професор

Пірен Марія Іванівна,

НАДУ при Президентові України

Офіційні опоненти: – доктор психологічних наук, професор

Титаренко Тетяна Михайлівна,

Інститут соціальної та політичної психології АПН України,

завідувач лабораторії соціальної психології особистості

кандидат психологічних наук

Логвіновська Людмила Мирославівна,

СБ України, співробітник.

Провідна установа: Національний педагогічний університет

ім. М. П. Драгоманова,

Міністерство освіти та науки України,

кафедра психології та педагогіки

Захист відбудеться 5 квітня 2005 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.453.02 в Інституті психології імені Г.С.Костюка АПН України за адресою: 01033, м. Київ – 33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Автореферат розісланий 4 березня 2005 року.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

В.В. Андрієвська

Загальна характеристика роботи

Актуальність дослідження. Політичні, економічні, соціальні перетворення на шляху побудови правової держави характеризуються, з одного боку, лібералізацією і демократизацією всіх сфер суспільного життя, що супроводжуються відповідними правовими реформами, а, з іншого, загостренням соціальних протиріч, міжетнічних, міжгрупових і міжособистісних конфліктів. Все частішими стають акти насильницького протистояння, агресії, жорстокості. Саме через це зростає загальна значимість дослідження проблем правопорушної поведінки, особистості злочинця, визначення міри покарання та його виправного впливу.

Результат досліджень осіб, що перебувають в місцях позбавлення волі, свідчать про наявність прямого взаємозв'язку між процесом адаптації до зазначених умов і настанням особистісних змін: зокрема, підвищується рівень агресії, частішають міжособистісні конфлікти та інші форми відхилень у поведінці.

Пошук засобів психологічного впливу на особистість, що перебуває у місцях позбавлення волі, набуває особливої гостроти, в зв'язку з тим, що ефективність виправного впливу прямо пов'язується з проблемою ресоціалізації засуджених.

Перспективним у цьому напрямку є дослідження проблеми особистісних змін в умовах впливу пенітенціарного стресу.

У сучасній психології надається значна увага дослідженню делінквентної поведінки (А.Д. Глотчкін, Н.С. Гук, К.С. Лебединська, В.М. Оржиківська, О.В. Пирожков, В.М. Синьов, В.А. Худик,), зокрема дослідженню психологічного стану людини, позбавленої волі.

Натомість проблема особистісних змін у засуджених в умовах позбавлення волі, розробки засобів корекційного впливу на них залишаються до сьогодні недостатньо вивченими. Виходячи з актуальності зазначеної проблеми, недостатнього розроблення її у сучасній психології, в тому числі і пенітенціарній, а також її вагомості у розв'язанні практичних завдань психологічної допомоги особистості, було визначено тему дисертаційного дослідження **“Особистісні зміни в умовах позбавлення волі”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України “Закономірності взаємодії психічних процесів у структурі людської психіки”. Номер держреєстрації 0196U009286.

Тема затверджена 25 квітня 2000 року на Вченій Раді Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України (протокол №4) та погоджена з координаційною Радою АПН України (протокол №9 від 25 листопада 2003 року).

Об'єкт дослідження: процес особистісних змін.

Предмет дослідження: динаміка особистісних змін у правопорушників в умовах позбавлення волі.

Мета дослідження полягає у теоретичному й емпіричному дослідженні змістово-процесуальних характеристик особистісних змін в умовах позбавлення волі, а також у розробці програми психолого-педагогічних впливів, спрямованих на оптимізацію здатності засуджених до особистісних змін.

Гіпотези дослідження:

- процес особистісних змін зумовлюється як індивідуальною специфікою переживання життєвої кризи, спричиненою позбавленням волі, так і її тривалістю;
- послабленню дії пенітенціарного стресу, усвідомленню засудженими соціальних норм, а, у наступному їхньої ре соціалізації, може сприяти впровадження в психологічну роботу у виправному закладі спеціальних корекційних засобів.

Для досягнення поставленої мети дослідження та перевірки гіпотези було поставлено такі **завдання:**

1. Проаналізувати і узагальнити теоретико-методологічні підходи до проблеми особистісних змін, зокрема в умовах позбавлення волі;
2. Визначити зміст і особливості динаміки особистісних змін у засуджених за різних умов обмеження волі;
3. Розробити дослідницьку модель і засоби емпіричного дослідження, а також встановити провідні тенденції динаміки особистісних змін;
4. Розробити й обґрунтувати експериментальним шляхом програму психологічної корекції здатності позбавлених волі до особистісних змін.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали:

Концепція діяльнісного опосередкування особистісного розвитку (М.Й.Боришевський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко, А.В.Петровський, Л.С. Рубінштейн, Н.В. Чепелева); положення про динамічність особистісних утворень (Л.І. Анциферова, К.О. Абульханова-Славська, І.С. Кон, П.В. Лушин, Л.Є. Орбан-Лембрик, М.І. Пірен, В.Т. Циба), зокрема, в умовах життєвої кризи (Л.І. Анциферова, Б.С. Братусь, У.Т. Короленко, Т.М.Титаренко); положення та принципи суб'єктно-діяльнісного підходу (Ю.А. Александровський, Г.О.Балл, Ф.Б.Березін, А.В. Брушлінський, К.М. Гуревич, Є.О. Климов, В.І. Лебедев, Б.Ф. Ломов, В.М. Оржехівська, В.О. Татенко), а також положення гуманістичної психології (Е. Берн, М. Еріксон, К. Роджерс), та основні засади теорії та практики психологічної допомоги (Б.Д. Карвасарський, О.Ф. Бондаренко, Ф.Є.Василюк).

У ході розв'язання поставлених завдань використовувались такі **методи та методики дос-**

лідження: діагностика картини життєвого шляху (Є.І. Головаха, О.О. Кронік), методика "ціннісних орієнтацій" (М.Рокич), характерологічний опитувальник (К.Леонгард), діагностика показників і форм агресії Басса Даркі, методика оцінки динаміки особистісних трансформацій (Д.О.Олдхем, Л.Морріс), а також самооцінки мотивації схвалення (Д.Марлоу).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось з групою засуджених чоловіків віком 20-30 років, що відбувають покарання в виправній колонії посиленого режиму. На різних етапах дослідження взяло участь 345 осіб. Зокрема, на етапах констатуючого експерименту – 225, а також 120 осіб, які за вчинені протиправні дії не підлягали позбавленню волі; на етапі здійснення корекційної роботи — 80 осіб, з яких було сформовано дві групи: контрольну та експериментальну. Статистичне оброблення результатів здійснювалося за допомогою пакету статистичних програм SPSS 10. Дослідження здійснювалось впродовж 2001-2003 років.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому вперше обґрунтовано концептуальну модель трансформації особистісних характеристик в умовах позбавлення волі; розроблено і апробовано методику психологічної діагностики особистісних змін в процесі відбування покарання, у розробленні програми психолого-педагогічного впливу шляхом втілення ефективних засобів психокорекційної роботи.

Теоретичне значення дослідження полягає у з'ясуванні психологічних особливостей негативної трансформації особистості в умовах позбавлення волі, та визначенні психологічних засобів впливу на особистість для запобігання цим змінам.

Практичне значення дослідження полягає у розробленні діагностичного інструментарію виявлення особистих змін в умовах позбавлення волі та комплексного корекційного тренінгу, спрямованого на розвиток здатності до особистісних змін.

Надійність і вірогідність результатів забезпечувалась застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження: достатньою репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих емпіричних даних, застосуванням методів математичної статистики, сучасних програм обробки даних.

Апробація та впровадження. Головні положення дисертації доповідались та обговорювались на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Шлюбно-родинні стосунки в Україні" (Київ, 2001), на першій щорічній Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених, дослідників українознавства "Минуле, сучасне й майбутнє українознавства" (Київ 2004), та на засіданнях лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Зміст та результати роботи відбито у 6 публікаціях, 5 з яких надруковані у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг роботи: Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 249 найменувань та додатків. Загальний обсяг дисертації 208 сторінок. Робота ілюстрована 2 схемами, 21 рисунком, та 17 таблицями.

Основний зміст роботи

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, визначаються об'єкт, предмет, мета, гіпотеза та завдання дослідження, розкривається методологічна основа, методи, наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, наведено дані про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі — "Теоретико-методологічні засади дослідження особистісних змін в умовах позбавлення волі" — викладено концептуальні засади та основні підходи до вивчення проблеми особистісних змін, зокрема, в умовах позбавлення волі.

У процесі аналізу існуючих підходів до дослідження проблеми особистісних змін у правопорушників було визначено основні фактори трансформації під впливом так званого *пенітенціарного стресу* (М.Є. Сандомирський). У розділі зазначається, що довготривале перебування в місцях позбавлення волі приводить до значних особистісних трансформацій. Останні проявляються, зокрема, у підвищеному рівні тривоги, агресивності, низькому рівні соціальної адаптації тощо.

У літературі виділяють два рівні адаптованості: адаптацію і дезадаптацію. Адаптація полягає в досягненні оптимального взаємовідношення між особистістю і середовищем. Дезадаптація характеризується відсутністю динамічної рівноваги між особистістю і середовищем внаслідок домінування деяких реакцій або невідповідності конструктивних підходів. Пенітенціарний стрес в більшості випадків характеризується саме реакціями дезадаптації (Сандомирський М.Є., Скрипко Л.В., Альошина Ю.Є., Р. Гоулд, Д.Т. Іванов, Д. Левінсон, Т.М. Мішина, Є.Ф. Рибалко).

Як відомо, у звичайних життєвих умовах особистість характеризується відносно стабільними психофізіологічними рисами. Однак під довготривалим цілеспрямованим впливом мікросоціального середовища, в даному випадку середовища виправної колонії, під тиском його вимог відбувається поступова адаптивна перебудова психологічної організації особистості. Адаптація індивіда до нових соціально-психологічних умов, яких неможливо уникнути, відбувається у двох напрямках. В одному — психологічна адаптованість особистості проявляється в гармонійній рівновазі, а в іншому — у формі конфлікту. Це відбувається тоді, коли захисні реакції індивіда є недостатніми (Е. Еріксон, Н.В. Гришина, О.А. Донченко, М.І. Пірен, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева).

В тому разі, коли адаптація до екстремальних умов відбувається утруднено, проявляються певні відхилення в поведінці. Ці відхилення протікають нерідко у формі межових психопатологічних явищ, що носять характер неврозів, функціональних порушень, інтрапсихічних конфліктів. За цих умов виникає неадекватна поведінка, яка полягає у порушенні міжособистісних стосунків, а

рівень цих порушень перебуває у зв'язку із особливостями особистості

(К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Ф.Б. Березін, О.О. Кронік).

Особистісні зміни, які відбуваються в умовах позбавлення волі, мають у своїй основі складний процес взаємодії внутрішніх (біологічні, біопсихічні, психологічні) і зовнішніх (соціальних) чинників. Водночас, як зазначається у відповідній літературі, дієвість зовнішніх впливів залежить від того, наскільки вони відповідають так званим правилам внутрішнього реагування конкретного індивіда. За психологічним законом конвергенції (В. Штрек), принципом детермінізму (С. Рубінштейн), психологічний розвиток є не механічним сприйняттям особистістю зовнішніх впливів, а результатом конвергенцій внутрішніх даних із зовнішніми умовами розвитку.

Невід'ємною складовою особистісної динаміки в умовах позбавлення волі є постійне відчуття тривоги, що є переважаючим емоційним станом. Почуття тривоги виникає в разі, коли індивід стикається з критичним, негативним ставленням до себе з боку оточуючих, ставлення, яке сприймається як загроза власному "Я", коли він відчуває свою неефективність в щоденному житті (Р. Лозарус, З. Фрейд).

У разі очікування звільнення в психіці засудженого також відбуваються певні зміни. При наближенні закінчення терміну ув'язнення, як і на початку ув'язнення, виникає страх, тривога, що позначається у літературі терміном "афект уникнення об'єкту".

На основі уявлень К. Юнга, О. Шострома, К. Леонгарда, П. Ганушкіна виділяються криміногенні типи особистості, які здійснюють негативний вплив на особистість новоприбулих засуджених, накладають серйозні обмеження на їх психологічну адаптацію в установі виконання покарань.

В зарубіжній пенітенціарній психології прийнятий підхід до типології засуджених, що ґрунтується на чотирьох вимірах: делінквентність, порушення соціалізації; психопатизація, агресивність; пригніченість, тривожність, невротизація; психологічна незрілість, неадекватність сприйняття навколишнього.

Як свідчить статистика, лише четверта частина ув'язнених адаптується. Всі інші протягом усього терміну ув'язнення перебувають в стані хронічного стресу. Узагальнюючи поданий у розділі аналіз теоретичних підходів до проблеми особистісної динаміки в умовах позбавлення волі, констатуємо, що механізми адаптації у переважній більшості засуджених не сформовані.

У другому розділі — "Організація та методи дослідження особистісних змін в умовах позбавлення волі" — розкрито загальну процедуру організації дослідження, викладаються методики, визначаються напрямки психологічної корекції.

Базою дослідження слугувала одна із виправних колоній посиленого режиму.

У дослідженні взяли участь 6 груп досліджуваних (відповідно до класифікації злочинів).

Особистісні зміни в умовах позбавлення волі досліджувалися в нашому дослідженні за

двома напрямками:

в залежності від типу скоєного злочину;

в залежності від терміну позбавлення волі.

Кожна із шести груп налічувала по 42 особи віком 20-30 років.

З метою детальнішого аналізу впливу умов перебування в колонії на особистість засудженого, було проведено порівняльний аналіз особистісних змін засуджених і тих, які за вчинені протиправні дії не підлягали позбавленню волі.

Отож, загальна вибірка нашого дослідження становила 345 осіб, які вчинили протиправні дії і отримали за вироком суду різні види покарання.

Для досягнення поставленої у даному дослідженні мети і завдань використовувалися методики, які отримали відповідну практичну перевірку.

Процес дослідження особистісних змін здійснювався за допомогою методики О.О. Кроніка та Є.І. Головахи (картина життєвого шляху) і методики "Оцінювання п'ятирічних інтервалів". Використання даної методики уможлиблює оперативну діагностику картини життєвого шляху. Отримані показники дозволяють, як доводиться в літературі, зробити висновок про стан духовного благополуччя особистості, про наявність у неї певних деформацій в картині життєвого шляху.

Вивчення індивідуальних уявлень про систему значимих для осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі, цінностей, які визначають найзагальніші орієнтири спрямованості їх життєдіяльності, здійснювалося за методикою М.Рокіча "Ціннісні орієнтації, (у адаптації Гоштаутаса, Семенова і Ядова). Методика орієнтована на встановлення ієрархії життєвих цілей (так звані термінальні цінності) та ієрархії засобів їхнього досягнення (інструментальні цінності). У контексті нашого дослідження особливе значення мали дані про взаємопов'язаність, тобто подібність ціннісних орієнтацій осіб, які вчинили злочинні дії різного ступеня тяжкості.

Діагностика акцентуацій характеру осіб, що відбували покарання в місцях позбавлення волі, проводилось за методикою К.Леонгарда. Для вивчення показників і форм агресивності використовувався опитувальник Басса Даркі. Для визначення типу особистості і можливих зрушень даного типу використовувалася методика Д.Ж.Олдхема та Л.Морріса, яка відома під назвою "Автопортрет особистості". На основі цієї методики виділяють 14 типів особистості, які визначаються як "норма" і її "загострення". Визначення домінуючого типу характеру, його поєднання з іншими психічними утвореннями, чи розладами, створюють можливість глибше проаналізувати особистісні характеристики засуджених, прослідкувати зміни їх особистості в умовах позбавлення волі, а також дібрати відповідну програму корекції.

З метою оцінки ефективності корекційної роботи використовувалася методика діагностики самооцінки мотивації схвалення Д.Марлоу та Д.Крауна. Дана методика дає можливість діагностувати також відкритість, правдивість висловлювань досліджуваних.

Розроблена нами програма дослідження передбачала прийоми діагностики і корекції агресії, мотиваційної сфери, навичок спілкування, самооцінки, психологічної стійкості засудженого до впливу негативних індивідуально-особистісних і середовищних факторів.

У формувальній стадії взяло участь 80 осіб. Реалізація корекційної програми здійснювалася із засудженими третьої групи, які перебували на заключній стадії відбування покарання.

На підставі результатів попередніх досліджень вдалося встановити, що свідомість засудженого характеризується дуалізмом внутрішньо-нормативної системи. В ній суперечливо співвідносяться дві групи не співпадаючих нормативів і критеріїв – “для себе” і “для інших”. Самооцінка засуджених менш критична, неадекватна (або надмірно завищена, або, навпаки, занижена). Досить довго в суспільстві побутувала думка, що ізоляція від суспільства є досить надійним способом утримання асоціальної особи від вчинення нових злочинів, і що вона залишається єдиною можливістю перевиховання злочинців. Проведені дослідження дозволяють зробити дещо інший висновок: позитивний ефект перевиховання злочинців у виправно-трудовах колоніях досягається лише щодо певної частини засуджених. Саме тому було визначено комплекс методик, який дав змогу охопити увесь спектр змінних, що були предметом даного дослідження:

- встановлено специфіку динаміки особистісних характеристик, в залежності від типу скоєного злочину;
- встановлено особистісні характеристики осіб, які відбувають покарання на різних етапах їх перебування у виправних колоніях;
- визначено шляхи вивчення впливу виховних заходів на особистість засудженого через порівняння груп осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі і тими, які позбавленню волі не підлягали;
- визначено шляхи оптимізації особистісної динаміки засобами психологічної корекції.

У третьому розділі — "Дослідження провідних тенденцій динаміки особистісних змін в умовах позбавлення волі" — викладено результати психокорекційної роботи; представлено особистісну детермінацію та варіативність правопорушної поведінки; особистісні диспозиції та особистісну реалізованість в процесі адаптації в умовах позбавлення волі; способи оптимізації особистісної динаміки правопорушників засобами психокорекції.

Так, встановлено, що найвищими є показники мотивації схвалення у осіб, що скоїли злочини проти власності та проти громадської безпеки, і найнижчими у осіб, що скоїли злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Це свідчить про усвідомлення шкідливості свого антисоціального діяння особами, які вчинили злочини проти власності і громадської безпеки, та неприйняття покарання за вчинені злочинні дії, неусвідомлення їх суспільної шкоди особами, що скоїли злочини у сфері обігу наркотичних засобів.

Отримані результати свідчать, що показники мотивації схвалення помітно підвищуються із

збільшенням терміну перебування в умовах позбавлення волі, що можна пояснити усвідомленням досліджуваними шкоди злочинної дії.

Звертають на себе увагу показники мотивації схвалення у осіб, які за скоєні злочини до кримінальної відповідальності не притягалися. Даний показник виявився у цій групі найнижчим, що може свідчити як про прийняття соціальних норм, так і про небажання представити себе перед іншими такими, що дотримуються цих норм.

Особливий інтерес становлять результати вивчення особливостей ієрархії ціннісних орієнтацій досліджуваних та її можливої трансформації в процесі відбування покарання. Відмінність злочинної поведінки від правослухняної полягає у спрямованості ціннісних орієнтацій, у поглядах і соціальних настановленнях індивіда. Загальновизнано, що саме у структурі ціннісно-мотиваційної системи особистості і соціального середовища, їх взаємодії необхідно шукати безпосередні причини злочинної поведінки у різних її виявах та типах. З цією метою ми дослідили вираженість термінальних та інструментальних цінностей у злочинців різних груп, залежно від типу скоєного злочину.

Встановлено, що у правопорушників більш вузький спектр домінуючих цінностей. Вони орієнтуються, в основному, на конформістські цінності, демонструючи при цьому постійність свого світогляду.

Досліджувані всіх категорій особливо цінують здоров'я, життєву мудрість, активне діяльне життя, акуратність, відповідальність, що може свідчити про позитивний вплив виправних колоній, і відкидаючи творчість, красу природи і мистецтва, чесність, чуйність. Деяка схожість цінностей, або їх трансформація в напрямі до уподібнення пов'язана зі спільним утриманням в колонії осіб із різним ступенем тяжкості злочину. Характер злочину, як показано, накладає певний відбиток на ієрархію структури цінностей досліджуваної нами вибірки. В результаті аналізу отриманих на етапі констатації даних було встановлено, що в місцях позбавлення волі, в результаті спільного перебування злочинців різних категорій і в процесі їх спілкування відбувається взаємне "кримінальне зараження" і формування у засуджених протиправної орієнтації на певні цінності. Недиференційований характер виправно-виховного впливу стосовно засуджених за принципово різними типами злочинів зменшує можливість цілеспрямованого виконання покарання, знижує ефективність діяльності виправних колоній. Діяльність ВК (виправних колоній) потребує удосконалення в напрямку диференціювання утримання засуджених за різні типи злочинів і застосування щодо них спеціалізованих мір впливу, призначених для корекції наявних деформацій ціннісних орієнтацій.

Мета наступної серії дослідження полягала у діагностиці системи цінностей досліджуваних, які перебувають на різних стадіях відбування покарання.

Здійснений аналіз дозволив зробити висновок про те, що із зростанням терміну радикальної трансформації ієрархії ціннісних орієнтацій не відбувається, проте значущість окремих цінностей

суттєво змінюється. Зокрема, із зростанням терміну відбування покарання, знижується значимість таких цінностей, як друзі, активне діяльне життя, водночас зростає значення чуйності. Отриманий факт можна пояснити впливом умов перебування в колонії. Зниження вагомості таких цінностей, як свобода, активне діяльне життя, вихованість, самоконтроль підтверджує вплив пенітенціарного стресу і особливе його загострення на третій стадії відбування покарання.

Наступну серію дослідження було присвячено вивченню психологічних умов правопорушної поведінки, яка, як припускалося, спричиняється головним чином особистісними диспозиціями.

Результати дослідження показали, що рівень адаптації є найбільш чутливим індикатором наявності стресового стану. Цей стан виникає в результаті психологічної оцінки ситуації як негативної, агресивної і водночас неунікненної. Психологічні прояви у стані пенітенціарного стресу різноманітні.

Загалом досліджувані всіх груп виявилися самовпевненими, готовими до самопожертви, ідеосинкратичними (шизопатія, як розлад). Ці особи, живуть за межами того світу, в якому існують всі інші. Вони не отримують задоволення від життя, не знаходять взаєморозуміння з оточуючими, втрачають межі власного світу. Така соціально-пасивна контактність супроводжується відчуттям дискомфорту, слабкою здатністю до підтримання і встановлення взаємовідносин, а також свідомою схильністю до порушень поведінки, його ексцентричністю. Можливо, саме така поведінка була причиною виникнення труднощів у спілкуванні, що ускладнює дослідження засуджених в умовах позбавлення волі. Разом з тим, засуджені, які вчинили посягання на життя і здоров'я особи (перша група), виявилися самовпевненими та агресивними. Ці риси в їх характері є домінуючими. У досліджуваних другої групи (злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності) домінуючими були такі риси, як ідеосинкратичність, самовпевненість і відсутність чуйності, сумлінності. Найменшою мірою у них виражена схильність до самоаналізу і рефлексії. Інтелектуальний контроль їх поведінки виявився також низьким. Цікаво, що цей тип досліджуваних особливо схильний до самопожертви. Загострення цієї риси характеру може бути пов'язане із особливостями відбування покарання даної групи засуджених. Відомим є той факт, що вони користуються найменшим авторитетом серед колоністів та адміністрації. Постійне приниження їх гідності, складні умови життя, занижена самооцінка і підсилюють загострення такої риси, як схильність до самопожертви, розладом якої є схильність до самознищення, що може сприяти виникненню суїцидних форм поведінки.

Особи третьої групи (злочини проти власності) виявилися діяльними, сумлінними, розсудливими, але в той же час занадто ідеосинкратичними та агресивними. Ці досліджувані соціально адаптовані, для них не властива реакція самодокору та самозвинувачення.

Особи четвертої групи (злочини у сфері господарської діяльності) характеризуються надмірним бажанням бути активними, діяльними, в той же час, вони впевнені у своїй досконалості і значимості, володіють найбільш високим інтелектуальним контролем поведінки, дорожать своїм соціальним статусом, добре орієнтуються в ситуаціях соціальної взаємодії. В той же час вони найбільш адаптовані, лабільні, неаутизовані і відрізняються найменшою психічною напругою.

Особи п'ятої групи (злочини проти громадської безпеки) виявилися надто самовпевненими, відданими, сумлінними, але в той же час у них особливо загострені ідеосенкратичність, драматичність. Загострення такої риси, як бездіяльність також є характерною для представників цього типу злочинної поведінки, адже саме свідомо бездіяльність може стати однією із причин вчинення такої категорії злочинів.

Особистісні риси досліджуваних шостої групи (злочини у сфері обігу наркотичних засобів) характеризуються найбільшим негативним ступенем вираженості, практично за всіма діагностованими шкалами. Знижені лише пильність, серйозність.

Загалом виявлено, що у злочинців, які посягають на життя і здоров'я особи (перша група) — висока чутливість до міжособистісної взаємодії; особи, які вчинили зґвалтування (друга група), характеризуються низькою чутливістю в міжособистісних стосунках при низькому контролі поведінки; корисливо-насильницькі злочинці (третья група), характеризуються самою високою імпульсивністю при низькому контролі, неповагою до правових норм; особи, які вчиняють злочинні дії в галузі господарської діяльності (четверта група), найбільш адаптовані, мають високий самоконтроль, добре орієнтуються в соціальних нормах і вимогах; злочинці у сфері громадської безпеки (п'ята група) та у сфері обігу наркотичних засобів (шоста група), мають найнижчий рівень тривоги і гнучкість поведінки.

Аналогічна картина спостерігається у осіб, які за скоєні злочини позбавленню волі не підлягали. У них яскраво виражені такі риси як: ідеосинкратичність, активність, агресивність, самовпевненість, авантюризм, тобто за цими показниками спостерігається певна спільність із наведеними вище, разом з тим, у них слабше виражені сумлінність, пильність, серйозність.

Особливий інтерес представляють результати діагностики акцентуації характеру. Встановлено, зокрема, зв'язок між акцентуаціями та типом злочину. Особи першої та другої груп досить схожі. Серед них значна частина циклотимів, неврівноважених, емотивних, дистимічних, збудливих та гіпертимів. У осіб третьої групи переважає циклотимність, емотивність, гіпертимність, педантичність, дистимічність. До четвертої групи належать переважно педанти, збудливі та неврівноважені. До п'ятої – емотивні, дистимічні, циклотимні. У шостій групі акцентуантів менше, ніж в інших групах, із виразних – це екзальтовані, неврівноважені та з гіпертимними рисами.

Порівняльний аналіз показників акцентуацій і агресивності правопорушників, які відбувають покарання у ВК, і тих, які за скоєні злочини позбавленню волі не підлягали, виявлено певні відмінності. У правопорушників, що перебувають на волі, практично всі показники дещо вищі, ніж у тих, що перебувають у ВК. Проте в останніх вищим є показник почуття вини.

Отримані результати кореляційного аналізу свідчать про те, що агресія пов'язана з рисами характеру. Так, наприклад, "образа" корелює з "драматичністю" ($r=0,4$, $p<0,01$), "чутливістю" ($r=0,6$, $p<0,01$), "відданістю" ($r=-0,5$, $p<0,01$); "роздратування" – з "драматичністю" ($r=-0,4$, $p<0,01$) та "чутливістю" ($r=-0,5$, $p<0,01$); "вербальна агресія" – з "драматичністю" ($r=0,55$, $p<0,01$) та "самовпевненістю" ($r=0,65$, $p<0,01$).

Наступний етап дослідження полягав у якісному та кількісному аналізові змін особистісних рис досліджуваних та показників їх реалізованості на різних етапах відбування покарання.

Вихідним положенням слугувало припущення про існування критичних точок переходу з одного рівня розвитку на інший, а також про те, що протиріччя, які виникають в ці "кризові" періоди, призводять до зміни певних особистісних характеристик. За таким припущенням, інтерес викликає виявлення упродовж часу перебування у ВК особистісних "профілів" засуджених.

Нами було констатовано, що на початку відбування досліджуваними строку покарання, досить вираженими є фізична, опосередкована агресія, підозрілість та вербальна агресія. В середині строку фізична агресія, роздратування, негативізм дещо знижуються, проте наприкінці строку вони знову зростають. Загалом знижуються опосередкована та вербальна агресія. Отримані показники підтверджують існуючу точку зору, що за умови хронічного стресу (в даному випадку ним є позбавлення волі в умовах ВК) процес адаптації триває досить довго (до 1 року). Це, в свою чергу, призводить до різноманітних особистісних змін з переважанням афективних розладів: на початку строку відбування покарання спостерігаються майже всі види афективних розладів – депресія, тривога, реакція відчаю (вольова та емоційна апатія), порушення поведінки (соціальна чи агресивна поведінка), або повна ізоляція від оточуючих, замкнення у своєму внутрішньому світі.

На наступній стадії досліджувані звикають до "вимушеного оточення" та умов ВК, тому ознаки пенітенціарного стресу пом'якшуються. Заключна (третя) стадія очікування звільнення, інших умов і правил життя в суспільстві супроводжується певними особистісними змінами.

Результати методики "Автопортрет" показали, що на початку строку найбільше виражені такі риси, як самовпевненість, драматичність, самотність, відданість, сумлінність, серйозність. В свою чергу наприкінці строку вираженішими є діяльність і пильність.

Загалом, в процесі відбування покарання зростає пильність та прагнення до діяльності, знижується авантюризм, чутливість та відданість. Таким чином, можемо констатувати позитивний вплив перевиховного процесу, який здійснюється в умовах ВК. Особистість більшою мірою прагне до діяльності, стає менш авантюристичною. В той же час умови позбавлення волі негативно впливають на особистість засудженого, сприяють появі жорстокості і недовіри.

Аналіз показників суб'єктивної картини життєвого шляху становить низку особливостей у різних категорій досліджуваних (результати наводяться у таблиці 1)

Таблиця 1

Середні показники суб'єктивної оцінки життєвого шляху засуджених на різних етапах відбування покарання

Групи відповідно до етапів відбування покарання		Тривалість життя	Відчуття реалізованості	Психологічний вік	Реальний вік	Оцінка минулого	Оцінка теперішнього	Оцінка майбутнього
1 група (початковий етап)	$\bar{X}$	84	0,36	24,9	27,1	6,4	3,3	7,1
	S	13,1	0,08	3,0	2,5	1,5	1,6	1,8
2 група (середній етап)	$\bar{X}$	86	0,25	24,2	27,6	5,9	4	7,3
	S	10,2	0,06	3,5	2,3	1,7	1,2	1,6
3 група (кінцевий етап)	$\bar{X}$	70	0,47	32,9	28	6,04	2,4	5,8
	S	11	0,06	2,9	2,6	1,3	1,3	1,5

. Отримані дані свідчать, що у засуджених, які перебувають на заключній стадії відбування покарання, очікувана тривалість життя значно нижча, ніж у інших, що може свідчити про відсутність у цієї групи засуджених психологічного благополуччя. Низькі показники очікуваної тривалості життя, що є суб'єктивним показником рівня здоров'я засуджених, які перебувають на заключній стадії відбування покарання, свідчать про усвідомлення засудженими погіршення стану власного фізичного здоров'я в наслідок перебування в ув'язненні

Показник зреалізованості, який залежить від питомої ваги прожитого в картині життя, в середині строку дещо знижується, що вказує на появу у даних осіб перспектив, проте в кінці

строку він перевищує норму для даної вікової категорії (0,35-0,40), що може свідчити про стан тривоги через невизначеність майбутнього. В середині строку, при зменшенні впливу стресогенних факторів, досліджувані замислюються над власним майбутнім, намагаються в своїх планах змодельовати лінію майбутнього соціального періоду життя. Вони вірять у можливість прийняття їх суспільством. В кінці строку відбування покарання, разом з появою повторної дезадаптації, перед виходом на "волю", з'являється страх "свободи", небажання змінювати звичний устрій життя, стати вигнанцем у суспільстві.

Таким чином, виявлено, що найбільші труднощі і найгостріша криза виражені у осіб третьої групи, які перебувають на порозі звільнення. Для цих осіб характерна втрата сенсу життя, а щодо оцінок майбутнього, то вони в разі характеристики останніх стадій життєвого циклу, не набувають для них особливої значимості.

Актуальним стає завдання пошуку засобів, які б активізували процеси психологічної адаптації засуджених до умов позбавлення волі і дозволяли долати негативні явища особистісних змін.

На основі аналізу літературних даних та проведеного дослідження було дібрано ряд корекційних вправ, що виявилися найбільш ефективними при роботі із засудженими з метою подолання стану дезадаптації в умовах позбавлення волі та оптимізації їх особистісної сфери.

Здійснювана нами психологічна корекція негативних особистісних утворень засуджених ґрунтувалася на інтегративному підході, комплексному застосуванні гуманістично зорієнтованих методик і включала корекцію рівня агресії, мотиваційної сфери, навичок спілкування, сприяла виробленню адекватної самооцінки, підвищенню психологічної стійкості засудженого до впливу негативних індивідуально-особистісних і середовищних факторів.

Критеріями ефективності психокорекційної роботи вважалися:

- бажання засудженого усвідомити свої проблеми і ресурси;
- формування позитивного самоствавлення;
- відкритість до взаємодії з оточуючим середовищем;
- готовність до змін;
- здатність самостійно приймати життєво важливі рішення;
- прийняття на себе відповідальності;
- орієнтація на вільний вибір і на майбутнє тощо.

Психокорекційна робота реалізовувалася протягом 6 занять і полягала в корекції рівня агресії, мотиваційної сфери, навичок спілкування, самооцінки, психологічної стійкості засудженого до впливу негативних індивідуально-особистісних і середовищних факторів.

Висновки щодо ефективності корекційного впливу робилися на підставі порівняльного аналізу результатів контрольної та експериментальної груп, а також на основі спостережень експериментатора і повторного тестування.

В результаті було встановлено, що найбільших змін зазнала мотиваційно-ціннісна сфера, прояви різних форм агресії, почуття вини та певні особистісні утворення.

Аналіз отриманих показників відмінностей між контрольною та експериментальною групами показав, що суттєві зміни у експериментальній вибірці відбулися у вираженні мотивації схвалення, що свідчить про усвідомленість досліджуваними асоціального характеру скоєних злочинних дій.

У структурі ціннісних орієнтацій також відбулися значні зміни, а зокрема за такими термінальними цінностями, як: "впевненість у собі", "свобода", "щасливе сімейне життя", "суспільне визнання", "продуктивне життя", "друзі"; тобто цінностями, які є необхідними в процесі ресоціалізації. Менш значущими виявилися зміни таких цінностей, як: "розваги", "розвиток", "щастя інших". Низькі ранги цих цінностей можна пояснити умовами перебування у ВК. Суворий режим, регламентованість поведінки і діяльності засуджених, суворі правила поведінки обмежують вияв цих цінностей.

Щодо інструментальних цінностей, тут також було виявлено значущі зміни. Зокрема, зросла значимість таких цінностей як: "сміливість у відстоюванні своєї думки", "самоконтроль", "чуйність", "незалежність", "тверда воля", "широта поглядів", "терпимість", "освіченість".

Таким чином можна констатувати позитивний результат розробленої нами програми корекції.

Підсумовуючи отримані результати корекції мотиваційно-ціннісних утворень, можна зробити висновок про те, що досліджувані експериментальної групи виявилися більш адаптованими до умов перебування в колонії, аніж досліджувані контрольної. У них є бажання після виходу із колонії розпочати нове життя в суспільстві, згідно з нормами і правилами, які в ньому існують.

У структурі особистісних утворень осіб, що брали участь у тренінгу, відбулися значні зміни.

Результати, отримані в контрольній та експериментальній групах за показниками і формами агресивності, наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Порівняльні результати агресивності в контрольній та експериментальній групах

Види агресії	Контрольна група	Експериментальна група
--------------	------------------	------------------------

	Середнє	Стандартне відхилення	Середнє	Стандартне відхилення
	$\bar{X}$	S	$\bar{X}$	S
Фізична агресія	5,9	1,12	4,3	1,13
Опосередкована агресія	3,1	0,43	3,2	1,24
Роздратування	5,6	1,96	4,5	1,4
Негативізм	4,8	1,01	4,2	2,06
Образа	6,2	1,32	6,1	1,47
Підозрілість	6,8	1,59	6,6	1,26
Вербальна агресія	6,7	1,15	5,2	0,94
Почуття вини	6,7	0,9	5,8	1,2

Із наведених у таблиці даних можна зробити висновок про зменшення загального рівня вираженості агресії в експериментальній групі, що свідчить про те, що учасники цієї групи більш усвідомлено сприймають оточуючий світ. Значно нижчими є показники рівнів фізичної агресії, роздратування, вербальної агресії, що свідчить про формування позитивних особистісних змін.

Певних змін зазнали також картина життя та оцінка засудженими їх перспектив.

Досліджувані експериментальної групи теж по-іншому оцінювали період перебування в колонії. Якщо раніше, цей період оцінювався ними як яскраво виражена "кризова ситуація", то після корекції вони, як правило, оцінювали його низькими балами, хоча дещо вищими, ніж на етапі констатації.

Підсумовуючи всі наведені у роботі дані, маємо вагомі підстави вважати розв'язаними усі поставлені у ній завдання, а, отже, і доведеною висунуті гіпотези.

Отримані результати дослідження було узагальнено у таких **висновках**:

1. В процесі відбування покарання мають місце специфічні зміни особистісних характеристик засуджених. Виявлено їх взаємозв'язок із типом скоєного злочину. Внаслідок впливу на особистість засудженого умов пенітенціарного стресу виникає життєва криза, відбувається перебудова структури самосвідомості, має місце негативна трансформація ціннісно-мотиваційної сфери, зростає агресивність

2. Динаміка і конкретний зміст особистісних змін в умовах пенітенціарного стресу перебувають у залежності від терміну перебування в колонії за трьома стадіями:

– на I стадії (початок відбування строку покарання) спостерігались особистісні зміни із перевагою афективних розладів: депресія, тривога, реакція відчаю, порушення поведінки, повна ізо-

ляція від оточуючих;

– на II стадії засуджені адаптуються до вимушеного оточення та умов ВК. Ознаки пенітенціарного стресу послаблюється або зникають зовсім і меншою мірою впливають на особу.

– на III стадії (завершальний етап відбування покарання), в очікуванні звільнення, стресогенна ситуація набуває особливо відчутного впливу на особу.

3. Виявлено зв'язок між особистісними характеристиками засуджених і типом скоєного ними злочину. Цей зв'язок є одним із детермінуючих чинників злочинної поведінки.

4. Порівняльний аналіз особистісних характеристик осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, і тих, які за скоєні протиправні дії позбавленню волі не підлягали, показав, що у останніх симптомокомплекс рис правопорушної поведінки більш виражений, однак у них не сформоване почуття вини.

5. Зменшенню дії пенітенціарного стресу, засвоєнню суспільних норм і цінностей, усвідомленню почуття вини за скоєний злочин, подальшій ресоціалізації засуджених сприяє розроблена та апробована корекційна програма.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ :

1. Питлюк О. Д. Попередження відхилень в поведінці дітей і підлітків у сімейному середовищі / Матеріали студентської конференції ЧДУ. – Чернівці, 1999. – Книга 1. Гуманітарні науки. – С. 152-153.
2. Питлюк-Смеречинська О.Д.. Психологічні чинники важковиховуваності та її прояви у молодшому шкільному та підлітковому віці / Психологія. – Збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 174-181.
3. Питлюк-Смеречинська О.Д. Врахування акцентуацій характеру важко-виховуваних підлітків у процесі вивчення їх протиправних дій. / Психологія. – К., 2001. – Випуск 12. – С. 173-180.
4. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особливості взаємозв'язку сімейного середовища та правопорушної поведінки. / Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2001. – Т. 3, ч.3. – С. 164-168.
5. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особливості ціннісної сфери злочинців в умовах пенітенціарного впливу / Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2003. – Т. 5, ч. 7. – С. 121-124.
6. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особистісна динаміка та репрезентація в свідомості переживання реалізованості в процесі адаптації в умовах позбавлення волі / Проблеми загальної та педаго-

гічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2004. – Т. 6, ч. 5. – С. 261-269.

АНОТАЦІЯ

Питлюк-Смерчинська О. Д. Особистісні зміни в умовах позбавлення волі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології – Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України, Київ, 2005.

Дисертацію присвячено вивченню динаміки особистісних змін в умовах позбавлення волі. В роботі проаналізовано чинники та типи правопорушної поведінки, специфіку особистісних змін в процесі адаптації до умов позбавлення волі, викладено результати експериментального дослідження особливостей динаміки мотиваційно-ціннісної сфери правопорушників, характерологічні та емоційні чинники правопорушної поведінки, особливості репрезентації у свідомості правопорушників картини власного життєвого шляху. Особистісні зміни в умовах позбавлення волі досліджувалися за двома напрямками: в залежності від типу скоєного злочину та в залежності від терміну позбавлення волі. З метою детальнішого аналізу впливу умов перебування в колонії на особистість засудженого було проведено порівняльний аналіз особистісних змін засуджених і тих, які за вчинені протиправні дії не підлягали позбавленню волі. Оптимізацію особистісної динаміки правопорушника здійснено засобами психологічної корекції, яка слугує ефективним засобом впливу на особистісну організацію, допомагає стабілізувати процес ресоціалізації.

Ключові слова: правопорушник, злочинець, засуджений, покарання, умови позбавлення волі, особистісні зміни, пенітенціарний стрес, дезадаптація, ресоціалізація засуджених, агресія, психокорекція.

АННОТАЦИЯ

Питлюк-Смерчинская О.Д. Личностные изменения в условиях лишения свободы. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины, Киев, 2005.

В диссертации проведен анализ личностных изменений у лиц, лишенных свободы. Понятие личности преступника, то есть индивида, который совершил общественно опасное действие, запрещённое законом, ведущее к криминальной ответственности, характеризует её свойства, связи и отношения, её моральную и духовную сферы, а также предпосылки индивидуального развития, которые активизируются в определенных формах противоправного поведения.

В составе существующих форм психологического стресса, который возникает под воздействием на индивида стессогенных факторов социальной среды, особое место занимает пенитенциарный стресс, который сопровождается глубокими нарушениями психологической адаптации, существенными изменениями психологической организации личности. Показано, что процесс дезадаптации в условиях стессогенной адаптации развивается поэтапно, как поступательные стадии психологического кризиса.

Для изучения условий личностных изменений у лиц, лишенных свободы, были подобраны адекватные для этих условий методики исследования, которые дают возможность определять специфику личностных изменений осуждённого на разных этапах его пребывания в исправительных колониях.

В результате проведенного исследования выявлена зависимость типа преступного поведения от ценностных ориентаций, взглядов и социальных установок личности преступника. Установлено, что в процессе отбывания наказания происходят глубокие изменения личностных характеристик осужденных, установлена их взаимосвязь с типом совершенного преступления. Показано, что в результате хронического воздействия пенитенциарного стресса у личности возникают кризисные состояния, наблюдается глубокая перестройка структуры сознания, возрастает степень агрессивности. С целью оптимизации влияния условий пребывания в колонии на личность осужденного в диссертации предложена и апробирована коррекционная программа, которая способствует ослаблению воздействия пенитенциарного стресса, осознанию и восприятию личностью общественных норм и ценностей, осознанию чувства вины за совершенное преступление и последующей ресоциализации осужденных.

Ключевые слова: правонарушитель, преступник, осужденный, наказание, пенитенциарный стресс, условия лишения свободы, личностные изменения, ресоциализация осужденных, депрессия, агрессия, психокоррекция, дезадаптация.

SUMMARY

Pytliuk-Smerechynska, O.D. Character changes in criminals under conditions of custody. - Manuscript.

Thesis for the Candidate degree in Psychology, speciality 19.00.01 - general psychology, history of psychology. - G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2005.

The dissertation deals with the character changes dynamics characteristic of convicted persons kept in custody. The manuscript covers all factors and types of delinquent behaviour and specific features of character changes that take place in the process of adaptation to the conditions of imprisonment. Elucidated were the outcomes of the experimental study of the felons' motivation and value sphere dynamics, as well

as the way, in which their own life span is represented in the consciousness of criminals. Character changes in criminals were studied from two perspectives; the type of the felony and the term of imprisonment. To scrutinize the influence of the conditions of custody on the personality of the criminal, the comparative analysis of character changes was made between persons sentenced to imprisonment and those who were not imprisoned though committed felony. To optimize the personal dynamics of a criminal, the psychological correction techniques were used, which proved to be the effective means for correction of personality structure, providing the secure character of the process of re-socialization.

Key words: felon, criminal, convict, punishment, conditions of imprisonment, character changes, penitentiary stress, dis-adaptation, re-socialization of convicts, aggression, psycho-correction.